

ПОЖАРЕВАЧКИ УГОВОР У СВЕТЛОСТИ ПОЛИТИЧКИХ ЗБИВАЊА У ЕВРОПИ (1715—1720)

Смрћу Луја XIV, 1715. године, европски владари и државе нашли су се пред многим нерешеним проблемима, а при томе су се испољиле многе међусобне несугласице. Питање граница између Француске и аустријске Холандије, проблеми Апенинског полуострва, питање наслеђа престола у Енглеској које је отворено смрћу краљице Ане, млетачке супрематије на Јадранском мору, папске духовне превласти, шведски проблем на северу Европе и с њим повезано балтичко питање и појава Русије на европској позорници у време Петра I и, најзад, такозвани аустријски „Drang nach Osten“, започет после закључења Карловачког мира 1699. године, сведоче о комплексности ситуације. Ако се овом додају и питања настала као резултат турско-млетачких сукоба, као и све већа заинтересованост неких западноевропских држава, пре свега Енглеске и Холандије, за прилике на југоистоку, онда слика стања у Европи постаје много јаснија и схватљивија. Истина, проблеми везани за аустријско-турско-млетачке сукобе на Балкану и у Средоземљу дуго су били занемарени. Разлоге томе није тешко наћи. Цела та генерација, сем неких изузетака, била је безбојна, није било неких спектакуларних војних судара и окршаја на копну и мору, као ни значајних социјалних покрета. Зато је овај, иначе изванредно значајан период у европској историји, посебно у нашим земљама, остао по мало заборављен, у измаглици времена или сенци каснијих догађаја. У ствари, једино у светлости европских и медитеранских збивања могу се схватити начин преговарања, природа инструкција и садржај одредаба Пожаревачког мировног уговора, закљученог 21. јула 1718. године.¹

Одредбе Карловачког уговора, на основу којих је Аустрија проширила своју власт над Хрватском, Славонијом, јужном Угарском, изузимајући југоисточни Срем и северозападни Банат, нису значиле дефинитивни пораз Турске ни њено протеривање из средње Европе. Порта је стално мислила на реванш, на враћање изгубљеног. Ова жеља за реваншом није се односила само на земље хабсбуршке Аустрије, већ исто тако и на Русију, Млетачку Републику и Пољску, тј. на земље које су на основу одредаба Кар-

¹ Грга Новак, *Дубровачка дипломатија на мировном конгресу у Пожаревцу*, Шишићев зборник, Загреб (1929), 855—864; Гавро Шкриванић, *Дневник Дубровчанина Михајла Пешића о Пожаревачком мировном конгресу 1718. године*, Историски институт 6, Београд (1952).

ловачког и Цариградског мира добиле турске територије. На самој Порти постојало је неколико струја. Свака од њих тражила је рат против другог непријатеља, једна против Аустрије, друга против Млетака, а трећа против Пољске. Осим тога, прилике у тим земљама биле су такве да су уливале наду у крајњи успех; Пољска је пружала слику нереди, унутрашњих сукоба и анархије, земље исцрпене политичким борбама, без чврсте организације и отпорне снаге; Аустрија је била истрошена ратом за шпанско наслеђе из кога је тек изашла, као и побуном угарског високог племства под вођством Фрање II Ракоција. Па ипак, у Турској је било живо сећање на сјајне војничке победе принца Еугена Савојског на разним европским ратиштима. Коначно, сила турског удара сручила се на Млетачку Републику. Разлог томе треба тражити у чињеници да је Цариградским миром 1700. године Пелопонез (Мореја) постао саставни део Републике св. Марка, трн у оку великим везирима и турским командантима. Присуство Венеције у Мореји представљало је очевидну опасност за Турску, њену безбедност и трговину. Жеља да се отресе незгодног суседа, као и све очевидније опадање Републике св. Марка допринели су одлуци да ова треба да постане прва жртва. Већ крајем 1714. године Турска је почела да се спрема за рат, охрабрена победом над Петром Великим на Пруту 1711. године.

Велики везир, енергични али неискусни Дамид Али-паша, вођа ратоборне струје на Порти, рачунао је, уосталом погрешно, да Аустрија неће прихватити рат против Турске само зато да би заштитила свог савезника, Млетачку Републику, и да ће тако, једног по једног, побеђивати своје противнике и диктирати им услове мира. Требало је наћи само *casus belli*, што није било тешко учинити. Порта је оптужила Венецију да на својој територији скрива Црногорце, савезнике Петра Великог из 1711. године.² Рат је био објављен у децембру 1714. године, да би већ у лето следеће године Турци заузели острво Тинос. Млетачка дипломатија је интервенисала у Бечу, код принца Еугена Савојског, и захтевала да Аустрија, у складу са својим обавезама из уговора од 1684. и 1699. године, предузме кораке на Порти, дипломатске и ако буде потребно и војне, да ова обустави непријатељства против Венеције.³ То је био једини начин да се Република св. Марка спасе од тешког пораза. Не желећи да уђе у рат, Аустрија се обавезала да интервенише преко својих дипломатских представника на Порти.

Млетачки порази, а нарочито губитак Мореје у августу 1715. године, као и могућност да Турци заузму Крф и тиме непосредно угрозе Папску државу и аустријске поседе на Апенинском полуострву показали су да Аустрија само оружаном акцијом може да спречи најгоре. Напори папе Климента XI да обезбеди неутралност Шпаније, тј. да спречи њен упад на Апенинско полуострво,

² M. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours*, Paris, 1842, III, 354.

³ K. Matuschka, *Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen, Der Türkenkriege 1716—1718*, Wien, 1891, 15.

имали су само привремени успех.⁴ Најзад, смрт Луја XIV, највећег непријатеља Хабсбурговаца, у августу 1715. године, омогућила је Аустрији да донесе одлуку о ступању у рат. Ратоборна струја у Бечу, на челу са принцом Еугеном Савојским, даровитим војсковођом и најомиљенијом личношћу на двору цара Карла VI, почела је да тражи рат. Ипак, принц Еуген је био свестан слабости и исцрпљености аустријских армија, опште ситуације у Европи, опасности која прети Аустрији и њених обавеза према Млетачкој Републици. Интензивне припреме за рат отпочеле су оног тренутка кад је постало јасно да нема изгледа на повољан исход преговора.

У јесен 1715. године почело је кретање аустријских трупа. Турци су, са своје стране, почели да појачавају своје гарнизоне у Босни, Нишу, Београду и темишварском Банату. Иако је дипломатска активност у Цариграду и Бечу била знатна, обема странама је било јасно да је рат неизбежан, а да су дипломатске акције само празни гестови без циља и значаја. У пролеће 1716. године Аустрија је затражила од немачког Рајхстага финансијску и војну помоћ за вођење рата који је био на прагу. У априлу исте године, офанзивно-дефанзивни савез између Аустрије и Венеције био је обновљен, па чак и проширен. Он је показивао да је Аустрија свесна постојеће опасности, не само од Турске већ, исто тако, и од Шпаније и савојског војводе. Ипак остаје чињеница да су Енглеска и Холандија, и после захтева Карла VI немачком Рајхстагу и обнављања млетачко-аустријског споразума, понудиле обема странама своје посредовање. Аустрија је ово посредовање одбила. Очеvidно, западноевропске земље су, заплашене евентуалним дуготрајним ратом и прекидом трговачких делатности на Леванту, нудиле да посредују и онда кад за то више није било реалног оснoва. Иако је овог пута њихов напор остао без резултата, две године касније оне ће у том погледу имати више успеха. Истовремено, према тврђењу неких савременика, у Цариграду у јавним молитвама за успех турског оружја помињала се турска победа не само над Млецима већ и над Бечом и Римом.⁵

Дипломатске ноте размењене између Беча и Цариграда биле су пре покушај да се одговорност за избијање рата пребаци на противничку страну него искрена делатност да се овај избегне. Ове рекриминације обеју страна, природно, нису довеле ни до чега, те је 1. јуна 1716. године Порта званично објавила рат Аустрији.

Војне операције у току овог рата не спадају у оквир овог излагања. Ипак, треба нагласити да су судари двеју војски, нарочито онај у околини Београда, августа 1717. године, спадали међу најкрвавије битке вођене у XVIII веку.⁶ Западна Европа је са највећим интересовањем пратила развој догађаја на Балкану.

⁴ G. Ferrari, *Delle notizie storiche della lega tra l'imperatore Carlo VI e la repubblica di Venezia*, Venezia, 1736, 83.

⁵ P. Roberts, *The Quest for Security, 1715—1740*, New York, 1963, 28, 29.

⁶ По мишљењу Хамера, Турци су у овом сукобу изгубили око 10.000 људи. Hammer, op. cit., III, 371, 372.

Тада, као и увек, рат је имао за Турке и верски карактер. Заузетом Београда решено је питање Србије. Турци су се задржали једино у Шапцу и Зворнику. Пад Београда значио је такође почетак краја рата; Porta је схватила да је рат изгубљен и да је мир неопходан. У јесен и зиму 1717. године ратне операције су прекинуте, а у пролеће 1718. године увелико се радило на склапању мира.

Иако је била заузета ратом против Турске, Аустрија је будно мотрила на догађаје на Апенинском полуострву и другим земљама Европе. За то је било више разлога. У мају 1715. године шпански краљ Филип V, пошто се формално још увек налазио у рату са Аустријом, заузео је флотом острво Мајорку, где је био стационаран аустријски гарнизон. У лето 1717. године, у време изванредних аустријских победа над Турцима код Петроварадина и заузећа Темишвара, Филип V је наредио да се обнове привремено прекинуте операције против Аустрије. Овог пута шпанска флота је нападала без ичије помоћи. Кардинал Јулије Алберони, први министар Филипа V, чинио је велике напоре да обнови шпанску војну и поморску снагу.⁷ Истовремено, Енглеска и Француска, на чијем челу се као регент налазио војвода Орлеански, намеравале су да интервенишу и тиме наметну своја решења важних проблема на Апенинском полуострву. То Аустрија није могла дозволити. Исто тако, у жељи да спречи неповољан развој догађаја, шпанска флота је заузела острво Сардинију, које је Аустрија, поред Милана, Напуља, Мантове и шпанских лука у Тоскани, добила уговором у Раштату 1714. године. Ово острво Аустрија је намеравала да уступи Савојском војводи у замену за Сицилију. Пошто Аустрија није располагала флотом, а њене трупе биле заузете на Балкану и средњој Европи, Шпанија се није излагала великом ризику. Идуће, 1718. године, Шпанија је, користећи се одсуством Аустрије, заузела Сицилију и на тај начин обеснажила одредбе Раштатског уговора. Стога је посредовање Енглеске и Холандије било неминовно ако се желело да се спречи ширење рата и на западну Европу. Отуда потиче посредничка улога ове две државе.

Живом дипломатском активношћу Енглеске и Француске у току 1716—1717. године, предузетом ради обнављања старог система савеза, требало је избећи отварање нових питања, као што би био евентуални рат за француско наслеђе, и у потпуности спровести програм пацификације. Ова активност је достигла врхунац у склапању Четворног савеза 1718. године. Било је предвиђено да ће Велика Британија посредовати да се реши сукоб између Аустрије и Турске. У томе је такође дошла до изражаја жеља да се Русија, после Петрових победа, искључи из деобе немачких територија. Европа, суочена са потпуним банкротством и заморена сталним ратовима, желела је да избегне нов, општи сукоб.

⁷ M. Vesnitch, *Le Cardinal Alberoni Pacifiste*, Revue d'Histoire Diplomatique, XXVI (1912), 3—6.

У ствари, чим је Београд освојен, Карло VI је захтевао од принца Еугена да се закључи мир са Турском. Свестан планова Енглеске и Француске, он је настојао да у томе избегне посредовање других држава. Обавестио је принца Еугена да „не пропусти прилику да закључи мир са непријатељем, пошто добро зна да посредовање није пожељно, као и да је најбоље преговарати *sub armis*“.⁸ У ствари, за наставаљање рата нису постојали никакви важнији војни разлози, а политичка ситуација у Европи била је, као што је већ указано, првих месеци 1718. године много неповољнија за Аустрију него пре почетка рата. Шпанска флота директно је угрозила Аустрију и њене поседе на Апенинском полуострву, који су, по мишљењу неких историчара, за њу били много важнији него Балкан. Зато није никакво чудо што је Беч тражио повољну прилику да што пре реши питање својих односа с Турском. Кад су Енглези, после пада Београда, понудили своје посредовање Турској, што је Порта одмах прихватила, Аустрији се указала прилика за то. Шпанско заузеће Сардиније и енглеско посредовање нису давали Карлу VI и принцу Еугену много простора за маневрисање. Беч није могао себи дозволити да повреди сујету Енглеске, рачунајући да ће му њена флота бити потребна да би се ухватио у коштац са Шпанијом на Медитерану. Поред тога, принц Еуген је указивао и на опасност од евентуалног руско-турског зближавања.⁹

Аустријско-млетачко савезништво показало се неповољним за Беч у овим тренуцима. Турци су захтевали да Република св. Марка не учествује у мировним преговорима.¹⁰ Око тога се водила оштра и дуга полемика, и само захваљујући аустријском инсистирању, представници Венеције нашли су се за преговарачким столом. Положај Млетачке Републике није био нимало завидан у овим тренуцима, што се најбоље показало после потписивања уговора о миру. Да би умирила Млечане, Аустрија је морала обећати да без њиховог учешћа неће закључивати мир. Сад, као и на почетку рата, постојали су одговарајући политички разлози за аустријско залагање за Млетке. Аустрија, суочена са шпанским акцијама на Апенинском полуострву, рачунала је на услуге Венеције у тренутку евентуалног обрачуна са Шпанијом.

Други елеменат у аустријско-млетачким плановима требало је да буде енергично инсистирање на принципу *uti possidetis*. Такав аустријски захтев био је оправдан и разумљив. Захваљујући успешним акцијама аустријске војске, под контролу Аустрије дошао је Банат, већи део Србије, Босне и цела Славонија. Напротив, *uti possidetis* за Венецију није био нимало повољан. То је значило напуштање Пелопонеза и скоро свих поседа на

⁸ Roberts, op. cit., 29.

⁹ Д. Павловић *Пожаревачки мир (1718)*, Нови Сад, 1901, 28.

¹⁰ Велики везир Мехмед Нистанци-паша изјавио је британском посланику у Цариграду, Стенијану, да Млечани „треба да љубе руке и стопе Цара (Карла VI) што су били припуштени мировним преговорима. Иначе, били би их Турци уништили“. Roberts, op. cit., 30.

Леванту, осим Крфа и Јонских острва. У ствари, то је била цена којом је Република св. Марка морала да плати своје војне поразе и учешће на преговорима у Пожаревцу. У овом је млетачко-аустријско савезништво било неприродно и неодрживо. Међутим, о учешћу Млечана на конференцији, о питању примирја и примени *uti possidetis* требало је да се расправља тек пошто се делегати састану у Пожаревцу. Кад се узме у обзир да је Шпанија радила свим силама код Порте да ова настави рат против Аустрије, обећавајући чак и своју војну помоћ у томе, као и енергична агитација Фрање II Ракоција у Цариграду у истом смислу, јасно је да Турска није била спремна да олако прихвати овај захтев Аустрије и њене савезнице Венеције. Оба ова питања — учешће Млечана у раду конференције и *uti possidetis* — нису била решена до тренутка кад су се делегати састали у Пожаревцу.

Политички маневри и дипломатске игре у Пожаревцу ишли су за тим да се Венецији спасе углед, ублажи бес Турака против ње и искористе аустријске војне победе у рату. Све ово требало је да се обави уз посредовање Енглеске и Холандије. Беч је настојао да овај посао обави са што мање буке, увреда и понижавања како за Турску, тако и за Венецију. Чинећи мање концесије и уступке Турцима, Беч је своје погледе стално бацао на Апенинско полуострво и Шпанце који су тамо били веома активни. Плашећи се, пак, да се преговори сувише не отегну, Беч је саветовао млетачким опуномоћеницима да не траже немогуће. Беч, исто тако, није био вољан да иде до краја у давању подршке Венецији у њеним захтевима за рестаитуцијом изгубљених територија. Да би спровели своје планове, аустријски опуномоћеници су се у неким тренуцима показивали агресивни, вршећи притисак и на Турке и на Млечане.

У почетку преговора аустријски делегати су постављали претеране захтеве. Тражили су да цела Србија остане у њиховим рукама, да Ниша на југу и Видина на истоку; они су такође тражили Влашку од Ердеља до реке Алуте, Босну, као и тврђаве Бихаћ и Зворник. Истовремено, захтевали су да се Венецији врати Пелопонез или да одговарајућа накнада. Турци су ове захтеве са индигнацијом одбили. Овако претерани захтеви били су резултат аустријског непознавања географије Балканског полуострва и спремности да неке захтеве остваре по принципу *quid pro quo*. Постепено, Аустријанци су престали да траже Ниш и Видин, као и Бихаћ у Босни. Кад се у јуну 1718. године сазнало за покрете шпанских трупа на Сардинији, аустријска дипломатија се чак нашла у дефанзиви, а сам Карло VI инсистирао је на давању неких уступака Турцима.

Ситуација на Сардинији и Сицилији довела је до тога да Аустрија није више инсистирала на принципу *uti possidetis* као до тада. Она више није тражила целу Влашку, Молдавију и Босну. У ствари, Пожаревачки уговор је био мешавина разних уступака и изнуђивања. Он је умногоме подсећао на уговор закључен у Карловцима 1699. године. Њиме је Аустрија утврдила своје природне границе, утврдила Угарску и обезбедила је против евен-

туалних турских похода и упада мађарских политичких емигра-
ната из Турске. Исто тако, мање тековине у Босни осигурале су
Хрватску и Славонију, те је аустријско-турска граница добила
природне међе.

Несумњиво, најзначајније аустријске тековине биле су на
југу и истоку, у Србији и Влашкој. Чланом I Пожаревачког уго-
вора било је предвиђено да граница између две земље иде реком
Алутом до њеног ушћа у Дунав, а затим Дунавом до ушћа Тимока;
Темишвар је остао у аустријским рукама по принципу *uti possi-
detis*, док је десна обала Алуте остала слободна за саобраћај обема
државама.

Чланом II овог уговора била је цовучена граница и у Србији.
Недалеко од ушћа Тимока у Дунав, код села Травице, граница се
пружала планинским венцем Дели Јован, Столовима и Гавран
планином, затим је преко Црног врха код Пожаревца, Бељанице
и Честобродице у Поморављу ишла до Тишевца. Одатле је граница
ишла Јужном Моравом до испод Сталаћа. Од Сталаћа граница
је скретала на запад, долином Западне Мораве до изнад Чачка,
па преко Рудничке и Ужичке нахије избијала на Дрину код Леш-
нице. Прелазећи на другу обалу Дрине, испод Бијељине, граница
је ишла обалом Саве до Уне, остављајући у аустријским рукама
обе обале ове реке. На истоку, Турска је задржала Соко Бању, док
је на југу Параћин остао у аустријским рукама, као и Београд,
Шабац, Сталаћ, Крупањ и Бијељина.

Осталим одредбама уговора био је предвиђен начин одбране
пограничних земаља од упада хајдука, као и спречавање других
повреда границе. Турска није преузела обавезу, иако је то обе-
ћала, да онемогући делатност северноафричких гусара, као и оних
из Улциња, а исто тако је одбила да Аустрији изручи угарске по-
буњенике који су се налазили у њеним рукама.¹¹

Одредбе уговора у Пожаревцу биле су примљене са олакша-
њем и задовољством у Аустрији и већем делу Европе. И поред
учињених уступака, територијалне тековине Аустрије могле су
се по свом обиму упоредити са успесима који су били остварени
Утрехтским миром, тј. добицима после рата за шпанско наслеђе.
Захваљујући сјајној победи у рату и повољном уговору, Аус-
трија је све више постајала свесна својих перспектива, као и тога
какве јој се могућности пружају на југоистоку Европе. Као што се
Француска у својој политици експанзије налазила пред диле-
мом: да ли да је усмери преко мора, с једне, или на исток, с друге
стране, тако се и Аустрија сада суочила са сличним проблемом.
Да ли да се у свом ширењу упути на запад или ка земљама Ото-
манске Империје, која се налазила у процесу опадања? Ова ди-
лема била је стално присутни чинилац у аустријској политици
и плановима у току XVIII века и касније. После потписивања
Пожаревачког уговора Аустрија је дошла на Балкан као осваја-
чка сила, иако не за дуго.

¹¹ G. Noradounghian, ed., *Recueil d'Actes Internationaux de l'Em-
pire Ottoman*, I-II, Paris-Leipzig-Neuchatel, 1897, I, 208—220; Павловић, *op.
cit.*, 44—46.

Непосредна последица Пожаревачког уговора било је неизбежно повлачење Млетачке Републике са положаја активног чиниоца. Она је после 1718. године престала да игра неку значајнију улогу у међународним односима, док је учешћем у разговорима и на конференцији у Пожаревцу навукла на себе мржњу Порте.

У нашој историографији, Пожаревачки уговор се досад посматрао скоро искључиво у оквирима Источног питања и националне историје. Такво посматрање онемогућавало је да се овај рат и мир ставе у шире, општеевропске оквире и збивања. Цео догађај остао је тако мање-више балкански по свом карактеру. У ствари, посматран искључиво у оквирима националне историје, значај овог уговора је ограничен. Рат и мир били су део ширих збивања на европској политичкој позорници, производ њене војне и политичке ситуације. Аустријски интереси на Апенинском полуострву и у западној Европи условљавали су њену политику, вођење рата и преговоре.

Захваљујући својим победама у рату против Турака, као и ефикасности тек створеног Четворног савеза, Аустрија је по свом потенцијалу постала једна од најмоћнијих европских држава. Потпуна контрола над шароликим територијама, учвршћивање администрације у великим доменима, стварање снажне војске и њене победе довели су до овог успона. Према томе, победе у овом рату представљале су такође и знак унутрашње консолидације једне династије и самим тим њено иступање у први план европске политике. Отуда и улога Аустрије у обрачуна са Турском постаје активнија, а њен став агресивнији.

Најзад, уговорима у Утрехту (1713), Раштату (1714), Стокхолму и Фредериксбургу (1719, 1720) и Ништату (1721) треба додати и уговор у Пожаревцу, којим је завршен последњи рат принца Еугена Савојског против Турака. Ови уговори, посматрани на широком плану, представљају крај једне епохе која је започела у време кад су моћ Француске и углед њеног владара изгледали несавладиви. Међутим, у другој деценији XVIII века нестајало је ове претње. Уместо ње почеле су да се наговештавају прве контуре данашње Европе. Француска моћ и експанзија, везане за дугу владавину Луја XIV, биле су заустављене, док су три велике силе те епохе — Шпанија, Шведска и Турска — уступале своје место новим силама. Код Сенте, Бленхајма, Рамила, Полтаве, Гибралтара, и на другим бојиштима, као и у Утрехту, Раштату, Пожаревцу, Ништату и другде, европска политичка констелација радикално се изменила. Сад у први план избијају Енглеска и Аустрија, које ће у наредним деценијама и вековима одређивати европску и светску политику. Како овај рат добија своје потпуно значење само у оквирима шире европске политичке позорнице, тако и Пожаревачки уговор само у светлости тих збивања представља једну карику која повезује Балкан и наше народе са европском историјом тога времена.

THE TREATY OF POZAREVAC IN THE LIGHT OF EVENTS IN EUROPE (1715—1720)

The Treaty of Pozarevac, signed on the 21st July 1718, has been regarded in our historiography only in the context of the Eastern question and Yugoslav national history. But the manner of negotiations, the nature of instructions and the content of its provisions can only be understood when regarded in the light of European and Mediterranean developments. War and peace were only a part of more profound events on the European scene being the product of military and political factors. The Austrian policy of war and peace negotiations was dictated by her interests both in the Apennine Peninsula and in West Europe. At the same time her engagement in Europe depended on success in the East.

The greatest Austrian achievement in the South and East of Europe undoubtedly lay in the setting of the boundary fixed by the first and second provisions of the Treaty. After signing it, Austria appeared to be the invading power in the Balkans, but only for a short period of time. One result of the Treaty was the withdrawal of the Venetian Republic from the political scene in Europe. Concerning political developments in Europe, the Treaty of Pozarevac signifies a link binding the Balkans and Yugoslav people with the European history of that time.

D. R. Živojinović